

BİREYLERİN ANAYASA MAHKEMESİ'NE BAŞVURUSU¹ (BİR REFORM ÖNERİSİ)

Dr. Musa SAĞLAM*

GİRİŞ

Ülkemizde özellikle Avrupa Topluluğu'na üyelik süreciyle birlikte temel hak ve özgürlüklerin daha etkin bir güvenceye kavuşturulması fikri kuvvet kazanmıştır. Bu alanda mevcut koruma mekanizmalarının yetersiz kaldığı düşüncesi Türkiye'nin yabancı deneyimleri dikkate almasını gerekli kılmıştır. Anayasa Mahkemesi'nin kendisi ve doktrinin bir bölümü temel haklar konusunda etkin bir koruma sağlamak için Almanya, Avusturya ve İspanya örneklerinde gördüğümüz Anayasa Mahkemesi'ne bireylerin başvurusunun kabulünü şart olarak görmektedir. Böyle bir önerinin ha-

* Dr. Musa Sağlam, Niğde Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü.

¹ Kişilerin doğrudan Anayasa Mahkemesi'ne başvurusunu Anayasa şikayeti (plainte constitutionnelle), Anayasal başvuru (recours constitutionnel) veya bireysel başvuru (recours individuel) olarak adlandırmak mümkündür. Ancak biz bunlardan bireysel başvuru kavramının daha uygun olduğunu düşünmekteyiz. Çünkü bu yolda esas olan bireylerin temel haklarının ihlal edilip edilmediğinin tespiti amacıyla AYM'ye başvurusudur ve kavram mutlaka buna vurgu yapılmalıdır. Bilindiği gibi itiraz yolunda da bireyler görülmekte olan bir davada uygulanacak normu AYM'ye gönderebilme imkanına sahiptirler. Ancak burada sorun bir Anayasa meselesi haline eğer yerel mahkeme bireylerin bu iddiasını ciddi bulursa gelmektedir. Zaten AYM'ye göre 1982 Anayasası çerçevesinde itiraz yolunun esas amacı, temel hakları korumak değil, Anayasaya saygınlığı sağlamaktır. Ayrıca bu yolu nitelendirmede niçin "Anayasal" kelimesinin kullanımının tercih edilmediğini de belirtmemiz gerekecektir. Bu yolun mutlaka Anayasa değişikliğine ilişkin bir yasayla Türk sistemine girmesi gereği bu tür başvuruya ilişkin bütün esasların Anayasa metninde belirtileceği anlamını taşımamaktadır. Bu esaslar pekala Anayasa Mahkemesi'nin kuruluş ve işleyişiyle ilgili kanunda belirtilebilir. Anayasa'ya yapılacak bir cümlelik ilave bu başvuru yolunun kabulünde yeterli olacaktır. Sadece bu ilave nedeniyle "Anayasal" kelimesinin kullanılması yerinde olmayacaktır. Bu tür başvuruda Anayasa Mahkemesi'nce yapılan inceleme de bu kelimenin kullanımını doğrulamaz. Zira AYM'ye farklı başvuru yolları vardır ve hiçbirinde "Anayasal" sıfatı kullanılmamaktadır.

yata geçirilmesi, 7 Mayıs 2004’de yapılan Anayasa değişikliğini de dikkate aldığımızda, ülkemizde temel haklar alanında Avrupa standartlarının yakalanmasında önemli bir aşama olacaktır. Artık insan haklarına ilişkin bir antlaşmayla bir kanun hükmü çatıştığında Anayasa Mahkemesi birincisine göre uyumsuzluğu çözecektir. Diğer yandan kamu otoritelerinin herhangi bir işlemi nedeniyle Anayasal haklarında herhangi bir ihlal olduğunu iddia eden herkese Anayasa Mahkemesi’ne başvuru hakkının verilmesi Türk Anayasal yargı sisteminde radikal anlamda bir değişikliği ifade edecektir. Çünkü, 1982 Anayasası’nın kabulünden beri ilk defa Anayasa Mahkemesi’nin yetkilerini kısmak yönünde değil de onun yetkilerini genişletmek amacıyla bir reform önerisi hayata geçirilmiş olacaktır.

Anayasa Mahkemesi (AYM) kurulduğundan beri Mahkeme’ye başvurmaya ilişkin koşullarda sürekli olarak kısıtlama yönünde değişiklikler yapılmıştır. Öyle görünüyor ki bu olumsuz süreç son bulabilir, çünkü AYM’ye bireylerin başvurusunun kabulü yönünde ciddi teklifler ve tartışmalar vardır. Bu yöndeki çalışmaların ana hedefi temel hak ve özgürlüklerin daha etkin bir şekilde korunmasıdır. Gerçekten de Anayasal yargı yolunun kişilerin doğrudan başvurusuna açılmasının temel esprisi kişilerin haklarında yasal, idari veya yargısal bir işlem nedeniyle meydana gelen ihlallere son verilmesidir.

1961’de Anayasa koyucu bireysel başvuru yolunun kabulü taleplerine olumlu cevap vermedi ve bu yol Anayasa’da yer almadı. AYM’de Anayasa koyucunun bu iradesine saygılı davrandı (1). Bununla beraber günümüzde bireysel başvuru yolunun kabulü doktrin ve AYM tarafından istenilmekte ve insan haklarının korunmasındaki yetersizlikler bu talebi gerekçelendirmektedir (2). Bu sebepten bireysel başvuru yolunun şartlarını ve uygulama esaslarını yabancı deneyimlerin (Almanya, Avusturya ve İspanya)² ışığı altında tanımlamak gerekmektedir (3). Sonuç olarak da böyle bir reform önerisinin geleceği konusunda fikrimizi ifade edeceğiz.

1. Anayasa Mahkemesi’nin Kuruluşundaki Çifte Ret

Bireysel başvuru yolunun Türk sistemine girmesi yönündeki tartışmaların 1961 Anayasası’nın kabulü döneminde cereyan ettiğini tahmin etmek zor değildir, çünkü 1982 Anayasası’nın hazırlanmasında temel fikir AYM’nin yetkilerini genişletmekten ziyade daha da azaltmak yönünde olmuştur (A). Anayasa koyucunun kabul etmemesine paralel olarak AYM’de

² Bireysel başvuru yolunun İtalya, Portekiz ve Fransa gibi ülkelerde kabul edilmediğini belirtmemiz gerekir.

sistematik bir biçimde bireylerden gelen başvuruları reddetmiştir (B). Bu konudaki önerimizi ortaya koymadan önce bu iki gözlemin daha detaylı açıklanması yerinde olacaktır, çünkü buradan elde edilen bilgiler yeni önerilerin hazırlanmasında dikkate alınmalıdır.

A. 1961 Kurucu İktidarının Reddi

1961 Anayasası'nın hazırlanışında ön taslağın AYM'ye başvuruya ilişkin maddelerinin Temsilciler Meclisi'nde tartışıldığı esnada bazı üyeler büyük bir heyecanla her şahsın temel haklarına dokunup dokunmadığına bakmaksızın Anayasa'ya aykırı olduğunu düşündüğü bütün yasalara karşı AYM'ye başvuru hakkının olması gerektiğini savunuyorlardı.³ Buna taraftar olanlar temel hak ve özgürlüklerin insana has, onun ayrılmaz bir parçası olduğu ve şayet bu başvuru imkanı her kişiye verilmezse temel hakların derin bir yara alacağı iddiasına dayanıyorlardı. Çünkü onlara göre temel hak ve özgürlüklere saldırılar sürekli olarak siyasi otoritelerden gelmekteydi ve kişilerin haklarında sürekli olarak bir zedelenme olmaktadır. Bu nedenle AYM'ye başvurunun siyasi otoritelerden çok şahıslara tanınması normaldi.

Buna karşılık, Temsilciler Meclisi'nin çoğunluğu böyle bir hakkın şahıslara tanınması durumunda dava açmayı bir saplantı haline getirenlerin veya reklam yapmak isteyenlerin Parlamento tarafından kabul edilen her yasadan dolayı Mahkeme'yi sürekli olarak ve gereksiz yere meşgul edeceğini ve Mahkeme'nin işleyemez hale geleceğini iddia etmişlerdir. Bu iddialar bireysel başvuru yolunun kabulüne taraftar olanları ikna edememiş, çünkü onlara göre bu hakkın sadece Mahkeme'nin iş yükünü artıracak baha-nesiyle bireylere tanınmaması büyük bir haksızlıktır. Burada söz konusu olan bireylerin temel hak ve özgürlüklerinin korunmasıdır ve bu amaç karşısında iş yükünün Mahkeme'yi işleyemez kılması iddiası çok da önemli değildir. Bu noktada bireysel başvuruyu savunanlar haklı görülebilir, zira Mahkeme'nin artan iş yüküne cevap verecek mekanizmalarla donatılması bu sorunu çözebilecekti.

Bundan da anlaşılmaktadır ki; Anayasa Mahkemesi'nin çok fazla başvuru nedeniyle tıkanmasının önlenmesi bireysel başvuru yolunun reddinde temel iddia olarak kullanılmıştır. Zaten, Anayasa Mahkemesi de 1968/36

³ Bu konudaki tartışmalar izleyen kaynaktan özetlenerek aktarılmıştır: Öztürk, Kazım, *İzahlı, Gerekçeli, Anabelgeli ve Maddelere Göre Tasnifli Bütün Tutanaklar İle Türkiye Cumhuriyeti Anayasası*, C. III (m. 76-157), Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1966, s. 3769-3782.

karar sayılı ve 26 Eylül 1968 günlü kararında bu yolun Temsilciler Meclisi tarafından kabul edilmemesini aşırı başvurular nedeniyle Mahkeme'nin işleyemez hale gelmesi ihtimaline bağlamaktadır.⁴

B. Anayasa Mahkemesi'nin Reddi

AYM'nin kuruluşundan beri ne Anayasalarda ne de kendi kuruluş ve işleyişine ilişkin yasalarda bireysel başvuru yolunu kabul eden bir hüküm bulunmamasına rağmen kişiler ihlal edilen haklarının yeniden tesisini⁵ veya Anayasa'ya aykırı olduğunu düşündükleri bir yasanın iptalini Mahkeme'den istemekten geri durmuyorlardı.⁶

Anayasa Mahkemesi Nisan 1962'den itibaren çalışmaya başladı ve bu ilk yıl içinde Mahkeme'ye yüz kırk bir başvuru yapıldı. Bunları başvurunun yapıldığı kaynağa göre tasnif ettiğimizde yirmi dokuz başvurunun itiraz, üç tanesinin iptal başvuruları olduğunu ve yüz dokuz başvurunun ise doğrudan kişilerce yapılmış olduğunu görmekteyiz. Diğer bir ifadeyle yapılan başvuruların %77.30'u bireyler tarafından yapılmıştır. İzleyen yılda (1963) başvuruların toplam sayısı yüz altmış sekize yükselmekte fakat bireysel başvuruların oranı bu başvurular içinde düşmektedir. Bununla beraber bireysel başvurular yine de toplam başvuruların yarıya yakınına oluşturmaktadır (%44.56).⁷ 1964 yılında ise kişilerden gelen başvurularda ani bir düşüş gözlemlenmektedir, çünkü yüz yirmi yedi başvurudan sadece on ikisi bireysel başvurudur ve bu da toplamın %12.59'unu oluşturmaktadır. Bunu izleyen yıllarda bireysel başvuruların sayısı çok nadir olarak bir yıl içinde on beşi geçmiştir. Bu dönemde yapılan toplam bireysel başvuruların sayısı dört yüz elli bir civarındadır. Bu tip başvuruların gittikçe artan oranda düşmesinin temel sebebi Anayasa Mahkemesi'nin bu konudaki istikrarlı içtihadı ve şahısların Mahkeme'nin yetkileri konusunda zaman içinde daha fazla bilinçlenmiş olmasıdır.⁸

⁴ E. 1967/21, K. 1968/36, K. T. 26 Eylül 1968, AYMKD S. 6, s. 231.

⁵ 1962/13 karar sayılı AYM kararında başvuru sahibi kendisine ait araziye kamulaştıran idarenin işleminin iptalini talep etmekteydi: E. 1962/15, K. 1961/13, K. T. 5 Eylül 1962, AYMKD S. 1, s. 5.

⁶ 1962/1 karar sayılı AYM kararında ise başvuru sahibi Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu'nun 104. maddesinin Anayasa'ya aykırı olduğunu iddia etmekte ve onun iptalini AYM'den istemekteydi: E. 1962/2, K. 1962/1, K. T. 5 Eylül 1962, AYMKD S. 1, s. 3.

⁷ Başvuruların sayısı konusundaki bilgiler Yılmaz Aliefendioğlu tarafından hazırlanan tablodan alınmıştır: Aliefendioğlu, Yılmaz, *Anayasa Yargısı ve Türk Anayasa Mahkemesi*, Ankara, Yetkin Yayınları, 1996, s. 276.

⁸ Ünsal, Artun, *Siyaset ve Anayasa Mahkemesi (Siyasal Sistem Teorisi Açısından Anayasa Mahkemesi)*, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları no. 443, 1980, s. 147.

Gerçekten de Mahkeme zamanla yerleşik bir içtihat oluşturmuş ve kişilerden gelen başvuruları dosyanın daha ilk inceleme safhasında reddetmiştir. Bu konuda verdiği ilk kararında⁹ kişilerin bir kanunun veya onun bir hükmünün Anayasaya aykırılık iddiasıyla AYM'ye başvurmaya yetkilerinin olmadığını şu şekilde ifade etmiştir: *"(1961) Anayasası'nın 149. ve Anayasa Mahkemesi'nin Kuruluşu ve Yargılama Usulleri hakkındaki 22 Nisan 1962 gün ve 44 sayılı Kanun'un 21. maddelerinde iptal davası açmaya yetkili olan kişi, kurul ve makamlar açıkça belirtilmiştir. İstek sahibi ise bu maddelerde sayılanlardan değildir. Bu sebeple dilekçenin yetki bakımından reddi gereklidir"*. 1982 Anayasası'nın kabulü Mahkeme'nin bu içtihadında herhangi bir değişikliğe yol açmamıştır.¹⁰ Zaten bu Anayasa'nın ilk on iki yıllık döneminde yapılan on beş bireysel başvurudan hiçbirisi Anayasa Mahkemesi'nce incelenmemiştir.¹¹

Diğer yandan Anayasa Mahkemesi sadece Anayasa'ya aykırılık itirazını ortaya koyabilmek amacıyla yerel mahkemeler önünde açılan davalar vesilesiyle yapılan Anayasa'ya aykırılık iddialarını yaptığı ilk inceleme sonucunda reddetmektedir. Zira bu tür Anayasa'ya aykırılık itirazlarını incelemek bireysel başvuru yolunun kabulü anlamına gelecektir. Mahkeme'nin 1981/14 karar sayılı ve 18 Mart 1981 günlü kararı bu konuda bir örnek oluşturmaktadır:¹² *"Dava dilekçesinden de anlaşılacağı üzere davacının İstanbul 10. İş Mahkemesi'nde açmış olduğu davada amacı, itiraz konusu yasa maddelerinin iptal edilmesi ve bu yoldan yasama organını yeni bir yasal düzenleme yapmaya yöneltmektir. Çünkü davacı, davalı kurumdan herhangi bir istemde bulunmamakta ve sadece (...) 2167 sayılı Yasa'nın ek 7 ve 8. maddelerinin Anayasa'ya aykırı bulunduklarının tespiti ile giderilmesini istemektedir. Hatta davalı kurumun yapılan işlemlerin yasalara uygun olduğu hakkındaki savunmasına verdiği cevapta kurumun kendisine yaşlılık aylığı bağlanmasına ilişkin işlemin yanlış ve eksik olduğunu ileri sürmemiş, yalnız sözü edilen yasa maddeleriyle yapılan uygulamanın dava dilekçesinde yazılı olduğu gibi, Anayasa'ya aykırılığının saptanmasını ve giderilmesine ilişkin isteğini yinelemiştir. Bu görünümüyle açılan dava bir tesbit davası niteliğini taşımaktadır. Tesbit davasının ilk koşulu ortada bir uyumsuzluğun bulunması, davalının da bu isteği yerine getirmekten kaçınmasıdır. Halbuki inceleme konusu olayda böyle bir istek olmadığı gibi davalının, karşılık dilekçesinde de görüldüğü üzere bir kaçınması da yoktur."*

⁹ E. 1962/2, K. 1962/1, K. T. 5 Eylül 1962, AYMKD S. 1, s. 3; Bu yönde diğer bir karar için bkz., E. 1967/57, K. 1968/1, K. T. 16 Ocak 1962, AYMKD S. 6, s. 100.

¹⁰ E.1987/29, K.1987/30, K. T. 12 Kasım 1987. Bu karar Anayasa Mahkemesinin resmi İnternet sitesine bakılabilir: <http://www.anayasa.gov.tr/KARARLAR/IPTALITIRAZ/K1987/K1987-30.htm> (14 Şubat 2005).

¹¹ Bkz., Aliefendioğlu, Yılmaz, *Anayasa Yargısı ve Türk Anayasa Mahkemesi*, op. C. s. 280.

¹² E. 1981/5, K. 1981/14, K. T. 18 Mart 1981, AYMKD S. 19, s. 72.

Anayasa Mahkemesi'ne göre davacının davalıdan herhangi bir istekte bulunmaması ve *"dava açabilmenin ikinci koşulu olan yarar ögesi(nin) de olayda bulunmaması (... yerel) mahkemenin elinde (1961) Anayasa(sı)nın 151. maddesinde belirtilen denetimin yapılabilmesi için koşullarına uygun olarak açılmış bir dava olmadığı"* göstermektedir. Diğer bir ifadeyle AYM haklı olarak itiraz yolunun şartlarından biri olan *"görülmekte olan bir davanın varlığı"* koşulunun yerine getirilmemesi sebebiyle işin esasına girmeden davanın reddine karar vermiştir.

Böylece sadece yasanın iptalini elde etmek amacıyla yerel mahkemelerde açılan davaların incelenmesi reddedilmektedir. Bu durum bireysel başvuru yolunun içtihadı yolla Türk sistemine giremeyeceğine bir delil olarak gösterilebilir. Ancak kişiler ile AYM arasında daha yakın bir ilişki kurulması gereği vardır ki Anayasa Mahkemesi'nin itiraza ilişkin koşulları dar yorumlaması bunun itiraz yoluyla sağlanamayacağını göstermektedir.¹³ Başka bir deyişle şu andaki mevcut mekanizmalarla bu sağlanamamaktadır. Bu nedenle çözümün başka yerlerde aranması gerekecektir.

2. Bireysel Başvuruyu Haklı Kılan Nedenler

Kişilerin bazı koşulların gerçekleşmesi halinde haklarının korunması amacıyla Anayasa yargıcının müdahalesini isteyebilmesini sağlayan bireysel başvuru yolunun tanınmasını başlıca iki faktör doğrulamaktadır : Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi faktörü ve temel Anayasal haklar konusundaki mevcut koruma mekanizmasının yetersizliği.

A. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Faktörü

İnsan Haklarını ve Temel Özgürlükleri Koruma Avrupa Sözleşmesi (Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi-AİHS) ve İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi 1982 Anayasası'nın insan haklarına ilişkin hükümlerinin hazırlanmasında esas olarak alınmıştır.¹⁴ Hatta Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin bazı hükümleri kelime kelime Türkçe'ye tercüme edilmiş ve Anayasa metnine konulmuştur.¹⁵ Bu gözlemleri ileten Kuzu¹⁶ Türkiye'deki

¹³ Anayasa Mahkemesi'nin itiraz yoluna ilişkin şartları nasıl yorumladığı konusunda ayrıntılı bir inceleme için bkz., Sağlam, Musa, *L'expérience de la justice constitutionnelle en Turquie, thèse de doctorat*, Université Panthéon-Assas, Paris 2004, s. 207-236.

¹⁴ Bkz., Polatcan, İsmet, *Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, Gerekçeler, Anayasa Mahkemesi Kararları, Bilimsel Görüşler*, İstanbul 1989, Bayrak Yayınları, s. 69.

¹⁵ Bu durum 1982 Anayasası'nın 15. maddesinin ilk fıkrasında gayet net bir şekilde görülmektedir. Bu fıkra Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 15. maddesinin ilk fıkrasının aynen tekrarıdır.

¹⁶ Kuzu, Burhan, "Etude comparative des Constitutions de la République turque du point des vues des droits de l'homme", *Turkish Yearbook of Human Rights*, vol. 15, 1993, s. 87.

insan haklarına ilişkin sorunların kaynağının bu alanları düzenleyen metinlerin yokluğu değil de insan haklarına ilişkin kuralların tam anlamıyla uygulanmaması olduğunun altını çizmektedir.

Diğer yandan, 1982 Anayasası, iç hukuku Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'yle uyum içine sokmak amacıyla, dört önemli değişikliğe uğramıştır. Bunlardan ilki 23 Temmuz 1995 gün ve 4121 sayılı Anayasa'nın bazı maddelerinin değiştirilmesi hakkındaki kanundur¹⁷ ve bu kanun diğer düzenlemeleri yanında Anayasa'nın başlangıç bölümünün 1 ve 2. paragraflarını kaldırmış ve siyasi partilerin ve sendikaların hukuki statülerinde düzeltmeler yapmıştır.¹⁸

Bu yöndeki ikinci değişiklik¹⁹ Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin (AİHM) Türkiye'yi cezalandıran bir kararının ardından yapılmıştır (İncal/ Türkiye davası).²⁰ Bu kararında Strasbourg Mahkemesi, Devlet Güvenlik Mahkemeleri'nin sivil ve askeri hakimlerden oluştuğunu belirterek Anayasa'nın 143. maddesini Sözleşme'nin 6. maddesine aykırı bulmuştur. Strasbourg Mahkemesi'ne göre askeri hakimlerin varlığı nedeniyle davacı kişi bu mahkemelerin bağımsızlığı ve tarafsızlığından şüphe etmekte haklıdır. Bunun üzerine TBMM 18 Haziran 1999 gün 4388 sayılı Anayasa Değişikliğine İlişkin Yasa'yla Devlet Güvenlik Mahkemeleri'nin sadece sivil hakimlerden oluşacağına karar vermiştir.²¹

İçerik ve kapsamı açısından bu zamana kadar yapılanların en önemlisi olan üçüncü değişiklik 3 Ekim 2001 gün ve 4709 sayılı Anayasa'nın Değiştirilmesi Hakkında Yasa²² ile yapılmıştır. Bu yasa teklifinin genel gerekçesinde 1982 Anayasası'nın *"uygulamada olduğu dönem içinde ortaya çıkan ihtiyaçlar, kamuoyunun beklentileri ve yeni siyasi açılımlar doğrultusunda yenilenmesi gerektiği"* doğduğu belirtildikten sonra şöyle devam edilmektedir: *"Ayrıca Avrupa Birliği'ne tam üyelik sürecinde, ekonomik ve siyasi kriterlerin karşılanması, bu alanda gerekli yasal düzenlemelerin yapılmasının ön şartı olarak Anayasada*

¹⁷ 23 Temmuz 1995 günlü ve 4121 sayılı Anayasa Değişikliğine İlişkin Yasa 26 Temmuz 1995 günlü 22355 sayılı *Resmî Gazete*'de yayınlanmıştır.

¹⁸ Bu konudaki açıklamalar için bkz., Tanör, Bülent - Yüzbaşıoğlu, Necmi, 1982 *Anayasası'na Göre Türk Anayasa Hukuku*, 2. Baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, Eylül 2001, s. 48-52.

¹⁹ 4388 sayılı Anayasa Değişikliğine İlişkin Yasa 18 Haziran 1999 günlü ve 23729 sayılı *Resmî Gazete*'de yayınlanmıştır.

²⁰ <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=1&portal=hbkm&action=html&highlight=incal%20%7C%20c/turquie&sessionid=1240122&skin=hudoc-fr> (28 Şubat 2005).

²¹ Bkz., Tanör, Bülent - Yüzbaşıolu, Necmi, 1982 *Anayasası'na Göre ...*, op. cit., s. 52-53.

²² Bahsedilen Anayasa Değişikliğine İlişkin Yasa 17 Ekim 2001 günlü ve 24556 sayılı *Resmî Gazete*'de yayınlanmıştır.

*bazı değişikliklerin yapılması da kaçınılmazdır. Bu teklif toplumun ihtiyaçlarına cevap verebilecek çağdaş-demokratik standartlara ve evrensel normlara uygun, insan hakları ve hukukun üstünlüğünü ön plana çıkaran bir Anayasa değişikliği hedeflemektedir”.*²³

En son yapılan değişiklik de, 7 Mayıs 2004 günlü ve 5170 sayılı Anayasa değişikliğine dair yasa, benzer gerekçelerle kabul edilmiştir.²⁴ Avrupa Birliği üyeliğine aday olan Türkiye’nin Kopenhag siyasi kriterlerini yerine getirmeyi taahhüt ettiğini belirttikten sonra teklifin genel gerekçesi şöyle devam etmektedir: *“Bir taraftan hayat hakkının, demokratik toplumun temel değeri olduğunu ve ölüm cezasının kaldırılmasının, bu hakkın korunması ve tüm insanların doğuştan gelen onurunun bütünüyle tanınması için elzem olduğunu vurgulayan ve ülkemizce de imzalanan İnsan Haklarını ve Temel Özgürlükleri Koruma Avrupa Sözleşmesi’ne Ek 13 Nolu Protokol gereğince ölüm cezasının kaldırılmış olması; diğer yandan, dünyada gelişen yeni demokratik açılımlara uyum sağlanması ve bu açılıma uygun bir şekilde temel hak ve hürriyetlerin, evrensel düzeyde kabul edilmiş standart ve normlar ile Avrupa Birliği kriterleri seviyesine çıkarılması amacıyla kanunlarımızda düzenlemeler yapılması ihtiyacı temel yasamız olan Anayasa’da da değişiklikler yapma zorunluluğunu doğurmuştur”.*²⁵

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Anayasa metni arasında açık bir paralellik bulunması nedeniyle Anayasa Mahkemesi’nin müdahale alanının insan hakları ihlallerini de kapsayacak şekilde genişletilmesi tabii kabul edilmelidir. Böylece, AİHM’nin AYM’nin konu üzerinde görüşünü açıklamadan önce Türkiye’yi cezalandırmasının da önüne geçilmiş olunacaktır. Diğer yandan, kişiler temel haklarının ihlali durumunda Strasbourg Mahkemesi önünde bu ihlalin durdurulmasını isteyebilmektedirler. Hangi sebeple onların bu ihlale karşı kendi ülkesindeki Anayasal yargı mekanizmasını harekete geçirmesini engelleyebiliriz?

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin Türk Hakimî Türmen²⁶ 2000 yılı içerisinde AİHM’de Türkiye’ye karşı açılan dava sayısının yedi yüz otuz beş olduğunu ve bunlardan ancak otuz sekizinin çözüme bağlandığını belirtmektedir: yirmi üç davada Türkiye mahkum olmuş, iki davada Türk hükümeti haklı bulunmuş ve on üç dava ise taraflar arasındaki anlaşmayla sonuçlanmıştır. Ayrıca, Türmen, 2001 senesi itibarıyla karar bekleyen on altı bin başvurudan iki bin altı yüz Türkiye’yi ilgilendirmekte olduğunu bildirmekteydi.

²³ Bkz., http://www.belgenet.com/2001/Anayasa37_03.html (14 Şubat 2005).

²⁴ 7 Mayıs 2004 günlü ve 5170 sayılı Anayasa Değişikliğine İlişkin Yasa 22 Mayıs 2004 günlü ve 25469 sayılı Resmi Gazete’de yayınlanmıştır.

²⁵ http://www.belgenet.com/2004/Anayasa_052004-2.html (14 Şubat 2005).

²⁶ Rıza Türmen’in yukarıdaki açıklamaları için bkz., *Milliyet Gazetesi*; 13 Mayıs 2001.

Türmen daha sonra şöyle devam etmektedir: “Türkiye’nin ne kadar problemi varsa hepsini AİHM’de bulabilirsiniz (...) Yargıda gördüğümüz tüm bozukluklar oraya geliyor. Onun için o mahkemede verilen kararlar, Türkiye bakımından önem taşır”. Türkiye’nin AİHM kararlarına bakarak “kendine çekidüzen vermesi lazım”dır. Sağlam’ında²⁷ belirttiği gibi bu yönde en iyi çözüm bireysel başvuru yolunun AİHM önüne gitmeden önce başvurulacak bir koruma mekanizması olarak Türk yargı sisteminde tanınması olacaktır. Aynı yazara göre, böylece “insan haklarına ilişkin sorunlar ülke içinde çözülmüş olacak ve uluslararası makamların Türk demokrasisi ile ilgili ağır yükü de belirgin bir ölçüde azaltılmış olacaktır”. Aynı şekilde Kaboğlu²⁸ da bireysel başvuru yolunun kabulünün Strasbourg Mahkemesi’ne başvuruları azaltacağını belirtmektedir. Bu insan hakları ihlalleri konusunda Türkiye hakkındaki olumsuz fikirleri de yok etmeye yarayacaktır.

Ancak bu başvuru yolunun kabulü aşağıdaki önlemle birlikte olmalıdır: Avusturya örneğinde olduğu gibi İnsan Haklarını ve Temel Özgürlükleri Koruma Avrupa Sözleşmesi’ne Anayasal bir değer atfedilmesi.²⁹ Gerçekten de “1964’ten beri Avusturya Anayasa Mahkemesi kendini Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin çoğunlukla yaratıcı olan içtihadını büyük ölçüde uygulamak zorunda görmektedir. Strasbourg organlarının Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’ni yorumlama biçimi son elli yıllık dönemde (Avusturya) Anayasa Mahkemesi’nde yeni bir insan hakları anlayışının doğmasına neden olmuştur”.³⁰

7 Mayıs 2004 günlü ve 5170 sayılı Anayasa Değişikliğine İlişkin Yasa’yla uluslararası antlaşmaların Türk hukukundaki yeri hususunda önemli bir adım atılmıştır. Bundan böyle usulüne göre yürürlüğe konulmuş temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası antlaşmalar ile kanunların aynı konuda

²⁷ Sağlam, Fazıl, “Avrupa’da Haklar Çerçevesinde Türkiye”, *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, C. XXIV, Ocak-Şubat 2000, s. 108.

²⁸ Kaboğlu, İbrahim, *Anayasa Yargısı*, 2. Baskı, Ankara 1997, İmge Yayınları, s. 76.

²⁹ Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ulusal hukukların Sözleşme’ye Anayasal bir değer atfedip atfetmediğine bakmaksızın ülkelerin Anayasa Mahkemeleri tarafından incelenmiş ve Anayasaya uygun bulunmuş kanun hükümlerini Sözleşme’ye aykırı ilan etmektedir. AİHM’nin 28 Ekim 1999 günlü “Zelinski” ve 9 Kasım 1999 günlü “Chabibi et Debboub” kararları bu tespiti doğrulamaktadır. Çünkü, ilgili kararlarda Strasbourg Mahkemesi Fransız Anayasa Konseyi’nce incelenen ve Anayasaya uygunluk kararı verilen kanun hükümlerini Sözleşme’ye aykırı bulmaktadır. Strasbourg hakimlerinin bu tutumu Anayasa hakimlerinin davranışları üzerinde mutlaka birtakım etkiler meydana getirecektir. Bu konuda bkz., Roussillon, Henry, “La saisine du Conseil constitutionnel, contribution à un débat”, *Revue Internationale de Droit Comparé*, S. 2, 2002, s. 502.

³⁰ Kuckso - Stadlmayer, Gabrielle, “Le recours constitutionnel devant la Cour constitutionnelle en droit constitutionnel autrichien”, *Les Cahiers du Conseil constitutionnel*, S. 10, 2001, s. 87.

farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkabilecek uyusmazlıklarda milletlerarası antlaşma hükümleri esas alınacaktır (An. 90/5). Bireysel başvuru yolunun kabulü halinde Anayasa Mahkemesi bu yeni hükme dayanarak temel hak ve özgürlüklerle ilgili maddeleri Avusturya örneğinde olduğu gibi AİHM içtihadına uygun şekilde yorumlama imkanına kavuşacaktır.

B. Mevcut Koruma Mekanizmasının Yetersizliği

Yasaların Anayasallığının denetiminin temel hedefi her türden Anayasa'ya aykırılığı cezalandırmak olması nedeniyle insan haklarının korunmasını hedefleyen denetimden farklıdır. Gerçekten de bu son denetim şekli özel yöntemlerle yapılmakta ve sadece kişilerin temel hak ve özgürlüklerine yapılan saldırılara son vermeyi amaçlamaktadır.

Bu açıdan 1961 Anayasası döneminde Anayasa Mahkemesi itiraz yoluyla gerçekleştirilen yasaların Anayasa'ya uygunluğu denetiminin esasen temel hakları korumayı amaçladığını söylemektedir. Zira *"iptal davası açmaya hakkı olanların bir kanunun yalnızca Anayasa'ya aykırı olduğu yönündeki görüşleri Anayasa'ya uygunluk denetimi düzenini işletmeye yeterken burada (itiraz mekanizması durumunda) böyle bir hükmün ancak belirli bir kişinin belirli haklarını etkileme durumuna geçişi halinde düzen işleme yoluna girebilmektedir (...) O halde Anayasa'ya aykırı kanunların ayıklanması 151. maddede öngörülen düzenin baş ereği ve o düzenle doğrudan doğruya elde edilebilecek bir sonuç değildir. Bunun düzenin dolaylı bir etkisi, bir yan sonucu gibi görülmesi daha yerinde olur"*.³¹ Yani AYM'ye göre ne zaman ki bir yasa hükmü şahısların haklarına zarar vermeye başlamakta itiraz mekanizması o zaman işlememektedir. Dolayısıyla 1961 Anayasası'nın 151. maddesi ile getirilen düzenlemenin nihai amacı hukuk düzeninden Anayasaya aykırı normları temizlemek değildir.

Buna karşılık 1982 Anayasası döneminde Mahkeme aynı fikirde değildir, çünkü AYM'ye göre bu yeni Anayasa ile olayla sınırlı yalnız tarafları bağlayıcı hüküm verme yetkisinin kaldırılması 1961 Anayasası dönemindeki bakış açısının değiştiğini göstermektedir. Somut norm denetimi esas olarak Anayasa'ya aykırı normları hukuk düzeninden yok etmek amacıyla getirilmiştir. Somut norm denetiminin bu temel rolü onun temel hak ve özgürlükleri koruma işlevini ikincil amaç durumuna getirmektedir. Diğer bir ifadeyle Anayasallık denetimi misyonu Anayasa koyucu tarafından belirgin bir şekilde vurgulanmıştır.

³¹ E. 1971/3 K. 1971/17 K. T. 11 Şubat 1971, AYMKD, S. 9, s. 306-307.

“Şurası hemen belirtmelidir ki 1982 Anayasası’nın 152. maddesiyle düzenlenen Anayasa’ya aykırılığın (yerel) mahkemelerce öne sürülebilmesinde (...) amaç Anayasa Mahkemesi’nin o kararından yararlanmayı o davanın yalnızca taraflarına inhisar ettirmek değildir. Tam tersine 1961 Anayasası’nın itiraz yolunda Anayasa Mahkemesi’ne tanıdığı iptal kararının olayla sınırlı ve yalnız tarafları bağlayıcı olacağına dair karar verme yetkisi, 1982 Anayasası ile kaldırılmış bulunmaktadır. O halde dava mahkemesinde itiraz yolunun işletilerek bekletici sorun yapılmasını daha açık deyimle Anayasa Mahkemesi’ne başvurma kararı alınmasına kadar ön planda olan somut ve kişisel durum, Anayasa Mahkemesi’nde etkinliğini kaybetmekte, bunun yerini soyut, genel ve objektif bir nitelik almaktadır. Nitekim Anayasa Mahkemesi önünde önem kazanan ve incelenmesi gereken husus o davanın taraflarının bu işleminden yararlanıp yararlanmayacakları değil, kuralların muhakemesi yapılarak, Anayasa’ya aykırılık varsa o kural iptal edilmek suretiyle Anayasa’nın üstünlüğü ve bağlayıcılığı ilkesinin egemen kılınmasıdır. Bu nedenlerle, Anayasa’ya aykırılık savlarının Anayasa Mahkemesi önüne getirilmesi yolunu açan 1982 Anayasası’nın 152. maddesiyle güdülen temel amacın, kişilerin haklarının korunması yanında, bu yolla, Anayasa’ya aykırı kuralların iptaline de olanak vermek suretiyle kamu düzeninin ve o düzenin temelini oluşturan Anayasa’nın bağlayıcılığı ve üstünlüğü ilkesinin himayesi olduğu duraksanamaz.”³²

Somut norm denetiminin kabul nedeni yalnızca temel hak ve özgürlükleri korumak değil aynı zamanda kamu düzenini ve böylece Anayasa hükümlerinin bağlayıcılığı ve üstünlüğünü sağlamaktır.

Bir diğer kararında AYM bu hususu daha açık olarak şöyle ifade etmektedir: *“İtiraz yolu ile Anayasa Mahkemesi’ne başvurulmasındaki esas amaç, yürürlükte bulunan kanun ve kanun hükmünde kararnamenin Anayasa’ya aykırı olan hükümlerinin Anayasa’ya uygunluk denetimi ile ayıklanmasıdır.”³³*

Bekletici sorun mekanizmasıyla yapılan denetim şahısların Anayasal yargıya ulaşabilmelerinin tek koşulu olmasına rağmen -ki bu yolun dolaylı olduğu unutulmamalıdır- AYM bu mekanizmanın koşullarını dar bir şekilde yorumlamaktadır.

Bundan şu sonuç çıkmaktadır ki; insan haklarının korunması Anayasa Mahkemesi’nin temel kaygısı değildir ve Anayasal denetimin sağlanmasında öngörülen iki denetim yolu, iptal davası ve bekletici sorun yollarıyla yapılan denetim, insan hakları için etkin bir korunma sağlamaktan uzaktır. Oysa Anayasal denetimi gerçekleştiren organ *“demokratik meşruluğunun bir kısmını kişilerin temel hak ve özgürlüklerine saygıyı sağlama misyonundan almak-*

³² E. 1981/10 K. 1983/16 K. T. 8 Aralık 1983, AYMKD, S. 20, s. 116-117.

³³ E. 1983/1 K. 1983/5 K. T. 26 Nisan 1983, AYMKD, S. 20, s. 31.

tadır. Diğer yandan insan haklarına saygı bir siyasi rejimin demokratik niteliğini kazanabilmesi için gerekli bir koşul olarak düşünülmektedir.”³⁴

Gerçekten de genel olarak bu iki mekanizma insan haklarının korunmasında etkin bir korunma sağlamaktan uzaktır. Bu açıdan Grewe³⁵ “İtalya’da somut norm denetiminin hakimiyeti”nin altını çizdikten sonra şu çıkarsamayı yapmaktadır: “İtalya’daki somut norm denetimi (...) yasaların Anayasaya uygunluk denetimini gerçekleştirmekte ve temel hakların korunmasını sağlamaktadır. Bununla beraber bu sistem hiçbir biçimde bireysel başvuru yolunun yerini tutamaz (onun boşluğunu dolduramaz). Özellikle bireysel başvurunun yargı kararlarına karşı da yöneltilebildiğini hatırladığımızda somut norm denetiminin daha az etkin bir koruma sağladığı aşikardır”.

3. Bireysel Başvuru, Bir Öneri Denemesi

Bireysel başvuru yolunun Türk yargı sistemine kabulünde kullanılacak yöntemi belirledikten (A) ve bu yolun şartlarını ortaya koyduktan sonra (B) Anayasa Mahkemesi’nin bireysel başvuruları hangi biçimde inceleyeceği konusunu tartışmak gerekecektir (C). Belirtmemiz gerekir ki bu öneri denemesinde Almanya, Avusturya ve İspanya örnekleri bize yol gösterecektir.

A. Bireysel Başvurunun Anayasa Değişikliğiyle Kabulü

Yargı sistemimizde bireysel başvuru mekanizmasının kabulünün Anayasa değişikliği ile olması en sağlıklı yol olarak gözükmektedir. Çünkü Anayasa Mahkemesi “Anayasal organ” niteliğine sahiptir ve mahkeme yetkileri itibarıyla Anayasa’ya tabidir. Diğer bir ifadeyle onun yetkileri ve görevleri Anayasaca belirlenmiş ve garanti altına alınmıştır. Zaten 1982 Anayasası’nın 148. maddesinin son fıkrası da Anayasa değişikliği dışında herhangi bir yolla Mahkeme’ye yetki verilmesine imkan vermemektedir: “Anayasa Mahkemesi Anayasa ile verilen diğer görevleri yerine getirir.”

Bu durumda normal olan; kişilere temel haklarını ihlal eden yasalara, yönetsel kararlara ve yargı kararlarına karşı Anayasal yargı organının yardımı talep etme yetkisini verecek olan düzenlemenin Anayasa değişikliğine dair bir yasayla yapılmasıdır.

³⁴ Rousseau, Dominique, *La justice constitutionnelle en Europe*, 2. Baskı, Paris, Montchrestien, Coll. “Clef/Politique”, 1996, s. 44.

³⁵ Grewe, Constance, “A propos de la diversité de la justice constitutionnelle en Europe : L’enchevêtrement des contentieux et des procédures”, *Mélanges en l’honneur de Michel Fromont*, Strasbourg, Presses Universitaires de Strasbourg 2001, s. 260-261.

Anayasa Mahkemesi'nin bireysel başvuruları incelemeyi reddettiği yukarıda belirtilen kararlarında da Mahkeme ilk önce böyle bir yetkinin kendisine Anayasa tarafından tanınıp tanınmadığına bakmaktadır.

Burada şu soru akla gelebilmektedir: Anayasa Mahkemesi yürürlüğü durdurma kararını kendisini bu konuda yetkili kılan ne Anayasal ne de yasal bir dayanak olmamasına rağmen vermiştir. Bundan hareketle Mahkeme bireysel başvuruyu da içtihadı yolla kabul edebilir mi? Yürürlüğü durdurmayı kabul ettiği kararında AYM hukuk devleti, hukukun üstünlüğü ve kamu yararı ilkelerinden hareket etmiştir. Ayrıca AYM'ye göre, bir normu iptale yetkili olan mahkemenin o normun uygulanmasını, şayet insan yaşamı toplumun ve devletin yüksek çıkarları söz konusu ise, onun hakkındaki kesin kararın verilmesine kadar askıya almaya yetkili olduğunun kabulü gerekir. Gerçekte yürürlüğü durdurma Mahkeme tarafından hukuk devleti ilkesinin bir uzantısı olarak düşünülmüştür. Ama bireysel başvuru yolunun kabulü gerek niteliği gerekse sonuçları itibarıyla tamamen farklı nitelikte olan bir yetki olması, iki durumun aynı kategori içinde değerlendirilmesini mümkün kılmamaktadır.³⁶

Almanya, Avusturya ve İspanya örneklerinde de bireysel başvuru yolu Anayasal bir temele sahiptir: Federal Alman Anayasası'nın 93. maddesi, Avusturya Anayasası'nın 144. maddesi ve İspanya Anayasası'nın 53. maddesi. Buna karşın bireysel başvuru yoluna ilişkin esasların (başvurunun kabulüne ilişkin koşullar, AYM önünde izlenecek yargılama usulü vb.) Anayasa Mahkemesi'nin kuruluş ve işleyişine ait yasada düzenlenmesi daha makul olabilir.

B. Bireysel Başvurunun Koşulları

Bireysel başvuru mekanizmasının koşulları başlığı altında kimlerin mahkemeye başvurma hakkına sahip olacağını (1), bu başvuruya konu olabilecek Anayasal hak ve özgürlükleri (2), hangi organların ve bunların hangi işlemlerinin başvuruya yol açabileceğini (3), kanun yollarının tüketilmesinin (4) ve başvuranın Anayasal hak ve özgürlüğün ihlalinden direkt olarak (şahsi olarak) zarar görmüş olmasının (5) ne anlam ifade ettiğini ve başvuruya ilişkin süreleri ve başvurunun şekline ait esasları (6) inceleyeceğiz.

³⁶ Zafer Gören'de Anayasa Mahkemesi'nce 1995 yılında düzenlenen sempozyumda bireysel başvurunun içtihat yoluyla Türk hukuk sisteminde kabulünün mümkün olmadığını ifade etmektedir. Bkz., *Anayasa Yargısı*, S. 11, Ankara 1995, s. 135-136.

1. Bireysel Başvuruyu Kimler Yapabilir ?

Bireysel başvuru mekanizmasını harekete geçirebilme hakkı kamu otoritelerinin bir işlemi nedeniyle Anayasal haklarında zarar ortaya çıkmış olan herkese tanınmalıdır. Almanya, Avusturya ve İspanyol modellerinde temel hakları kullanma yetisine sahip olan herkes Anayasa tarafından güvence altına alınan haklarına yapılan saldırının durdurulmasını veya zararın tazminini isteyebilmektedir.³⁷ Böylece sadece gerçek kişiler değil tüzel kişiler de bireysel başvuru sayesinde kendi haklarını koruma imkanına sahip olmaktadır. Ancak tüzel kişilerin yalnızca kendilerine uygulanabilme durumunda olan haklarında maruz kaldıkları ihlalleri AYM önüne taşıyabilmeleri normaldir. Bu bağlamda örnek olarak evlilik hakkının ihlali tüzel kişiler tarafından ileri sürülemeyecektir. Diğer yandan Almanya örneğinde kamu hukuku tüzel kişileri kamusal nitelikleri nedeniyle bu haktan mahrumdurlar. Ancak İspanyol Anayasa Mahkemesi³⁸ istisnai de olsa kamu hukuku tüzel kişilerinin de bireysel başvuru yolunu (amparo başvurusunu) kullanabilmelerine imkan vermektedir.

Şayet kamu görevlerine girmede eşitlik ilkesinde olduğu gibi sadece vatandaşları ilgilendiren bir hak söz konusu değilse yabancılar da Almanya ve Avusturya'da bireysel başvuru yolundan yararlanabilmektedirler. Amparo başvurusunu düzenleyen İspanyol Anayasası'nın 53. maddesi "*her vatandaş (tout citoyen)*" terimini kullanarak bu hakkın dar bir kapsamını benimser ve yabancıları bu haktan mahrum eder görünmektedir. Bununla beraber Anayasa'nın 162. maddesinin 1. fıkrası bu şüpheyi ortadan kaldırmakta ve bunun gerçek ve tüzel bütün kişilere tanındığını göstermektedir. Zaten Anayasa Mahkemesi ve doktrin de başvuruda bulunabilecekleri oldukça geniş yorumlama eğilimindedir.³⁹

Bireysel başvuru yolunu kullanarak Anayasallık denetimi yapan organı harekete geçirenler Anayasa tarafından garanti altına alınmış bir hakkı

³⁷ Almanya, Avusturya ve İspanya Anayasa Mahkemeleri bu kavramı geniş yorumlama eğilimindedir. Bu konuda bkz., Pfersman Otto, "Le recours direct entre protection juridique et constitutionnalité objective", *Les Cahiers du Conseil constitutionnel*, S. 10, 2001, s. 68; Dittman, Armin, "Le recours constitutionnel en droit allemand", *Les Cahiers du Conseil constitutionnel*, S. 10, 2001, s. 74; Kuckso-Stadlmayer, Gabrielle, "Le recours constitutionnel devant la Cour constitutionnelle en droit constitutionnel autrichien", op. cit., s. 83; Ruiz Miguel, Carlos, "L'amparo constitutionnel en Espagne, droit et politique", *Les Cahiers du Conseil constitutionnel*, S. 10, 2001, s. 90.

³⁸ Esen Arnwine, Selin, "İspanya'da bireysel başvuru yolu", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 52, S. 4, 2003, s. 257.

³⁹ Bkz., Bon, Pierre, "Espagne, Portugal", *L'exception d'inconstitutionnalité, Expériences étrangères et Situation française*, Paris, STH, Coll. "Les grands colloques", 1990, s. 46; Esen Arnwine, Selin, "İspanya'da Bireysel Başvuru Yolu", op. cit., s. 257.

kullanabilme yetisine sahip olan ve kamu otoritelerinin karar ve eylemi nedeniyle bu hakkında herhangi bir zarar meydana gelmiş gerçek ve tüzel kişilerdir. Bu nedenle bizde de bu mekanizmayı uygulayan ülkelerin sistemlerine uygun olarak Anayasal bir hakkı kamu otoritelerinin herhangi bir karar veya eylemi nedeniyle zedelenmiş her kişi, ister vatandaş isterse yabancı; ister gerçek kişi isterse tüzel kişi olsun, bu başvuru yolundan yararlanabilmelidir.

2. İhlali Davaya Konu Olabilen Haklar

İhlali durumunda kişilerin yeniden tesisini veya uğradıkları zararın tazminini isteyebileceği haklar konusuna gelince, her üç ülke -Almanya, Avusturya ve İspanya- kendi Anayasal geleneklerine göre bir haklar listesi oluşturmaktadır. Federal Alman Anayasası'nın 93. maddesi bireysel başvuru yoluna konu edilebilecek hakları şu şekilde sıralamaktadır: Anayasa'nın 1'den 19'a kadar olan maddelerinde belirtilen haklar,⁴⁰ 20. madde (direnme hakkı), 33. madde (Almanların sivil eşitliği), 38. madde (seçimlerle ilgili genel hükümler), 101. madde (olağanüstü mahkemelerin yasaklanması, yasal yargıç ilkesi), 103. madde (mahkeme önündeki temel haklar) ve 104. madde (gözümlü alınma durumunda tanınan haklar).⁴¹

Avusturya'da ise kamu otoritelerince ihlali durumunda kişilerin yeniden tesisini veya uğradıkları zararın tazminini isteyebilecekleri haklar iç hukukta Anayasal değerde olan sübjektif haklardır: özgürlük hakları ve siyasi haklar. Sosyal, ekonomik ve kültürel haklar bu listeye dahil değildir, çünkü bunlar Avusturya sistemine yabancıdır.⁴² İspanyol Anayasası'nın 41. maddesi de ihlali durumunda kişilerin amparo başvurusunu yapabileceği hakların Anayasa'nın 14'den 29'a kadar olan maddelerinde sayılan haklar

⁴⁰ Federal Almanya Anayasası'nın ilgili maddelerinde düzenlenen haklar şunlardır: İnsan haysiyetinin korunması (m. 1), insan özgürlüğü (m. 2), kanun önünde eşitlik (m. 3), inanç ve vicdan özgürlüğü (m. 4), ifade özgürlüğü (m. 5), aile, evlilik ve nesebi sahil olmayan çocuk (m. 6), eğitim (m. 7), toplanma özgürlüğü (m. 8), dernek kurma özgürlüğü (m. 9), iletişim, posta ve yazışmaların gizliliği (m. 10), seyahat özgürlüğü (m. 11), meslek seçimi ve angaryanın yasak olması (m. 12), askerlik ve diğer hizmetlere ilişkin yükümlülükler (m. 12a), konut dokunulmazlığı (m. 13), mülkiyet, miras, kamulaştırma (m. 14), devletleştirme (m. 15), vatandaşlığın kaybı, sınır dışı edilme (m. 16), sığınma hakkı (m. 16a), dilekçe hakkı (m. 17), kişi haklarının kanun tarafından askerlik hizmeti nedeniyle sınırlandırılması (m. 17a), temel hakların kaybedilmesi (m. 18) ve temel hakların kısıtlanması (m. 19).

⁴¹ Bkz., Gören, Zafer, "Anayasa Mahkemesi'ne Kişisel Başvuru (Anayasa Şikayeti)", *Anayasa Yargısı*, S. 11, Ankara 1995, s. 100.

⁴² Kuckso-Stadlmayer, Gabrielle, "Le recours constitutionnel ...", op. cit., s. 84.

olduğunu belirtmektedir.⁴³ Bu listeye İspanyol Anayasası'nın 30. maddesinde belirtilen vicdani ret hakkını da ilave etmek gerekecektir.⁴⁴ Ancak şunu da belirtmek gerekir ki İspanya'da yukarıdaki maddeler arasında mülkiyet ve miras hakkını düzenleyen hükümler yer almamaktadır, çünkü bu hak 33. maddede düzenlenmiştir.⁴⁵

Bireysel başvuruya yol açan haklar bu üç ülkede Anayasalarda net bir biçimde belirtilmiştir ve bunlar esas olarak klasik haklar olarak adlandırığımız haklardır. Bu net belirleme bireysel başvuruya konu olmayacak hakları kolayca ortaya koymayı mümkün kılmaktadır. Diğer yandan, kültürel, ekonomik ve sosyal haklara yöneltilmiş olan ihlallerin bireysel başvuruya yol açmaması konusunda ilgili ülkelerin Anayasalarında bir iradenin olduğunu da altını çizmek gerekir.

Türkiye'de bireysel başvurunun kabulü halinde AYM önünde korunması istenebilecek hakların kesin bir şekilde sıralanması gerekecektir. Anayasa'nın genel esasları düzenleyen birinci kısım 10. maddede yer alan eşitlik ilkesi ile ikinci kısım ikinci bölümde kişinin hakları ve ödevleri başlığı altında tanınan hakların (17'den 40'a kadar olan maddeler) bireysel başvurunun konusu olması gerekir.⁴⁶ Görüldüğü üzere bu öneri Avusturya sisteminden çok Al-

⁴³ İspanyol Anayasası'nın yukarıdaki maddelerinde belirtilen haklar şunlardır : eşitlik, yaşam hakkı ve vucut bütünlüğü, ideolojik, dini özgürlük ve ibadet özgürlüğü, kişi özgürlüğü ve güvenliği, özel hayatın gizliliğine ve kişi onuruna saygı, seyahat özgürlüğü, ifade ve bilgi edinme özgürlüğü , toplantı özgürlüğü, dernek kurma özgürlüğü, vatandaşların kamu hizmetine girme hakkı, etkin hakim korumasından yararlanma hakkı, ceza yasalarının geriye yürümezliği, eğitim hakkı ve öğretim özgürlüğü, sendikal haklar ve dilekçe hakkı.

⁴⁴ Cascajo, Castro J. L., "Les droits invocables dans les recours constitutionnels", *La protection des droits fondamentaux par la Cour constitutionnelle*, Coll. Science et technique de la démocratie, Ed. du Conseil de l'Europe, Strasbourg 1996, s. 22.

⁴⁵ İspanya'da amparo başvurusuna konu olan haklar konusunda dar bir yorumun olması gerektiği ifade edilmesine rağmen, bu haklarla çok sıkı bir ilişki içinde bulunan ve Anayasal korumadan yararlanması gerektiği düşünülen başka haklara yönelik saldırılarda da Mahkeme incelemeyi kabul etmektedir. Siyasi parti kurma özgürlüğü dernek kurma hakkı ile sıkı irtibatından dolayı Mahkemece amparo başvurusuna konu olabilecek haklar arasında değerlendirilmiştir. Bkz., Cascajo, Castro J. L., "Les droits invocables ...", op. cit., s. 25-28. Ayrıca bu konuda Esen Arnwine'in makalesine de bakılabilir: Esen Arnwine, Selin, "İspanya'da bireysel başvuru yolu", op. cit., s. 252-253.

⁴⁶ 1982 Anayasası'nın bu bölümünde düzenlenen hakların neler olduğunu belirtmek faydalı olacaktır: Kişinin dokunulmazlığı, maddi ve manevi varlığı (m. 17), zorla çalıştırma yasağı (m. 18), kişi hürriyeti ve güvenliği (m. 19), özel hayatın gizliliği (m. 20), konut dokunulmazlığı (m. 21), haberleşme hürriyeti (m. 22), yerleşme ve seyahat hürriyeti (m. 23), din ve vicdan hürriyeti (m. 24), düşünce ve kanaat hürriyeti (m. 25), düşünceyi açıklama ve yayma hürriyeti (m. 26), bilim ve sanat hürriyeti (m. 27), basın hürriyeti (m. 28), süreli ve süresiz yayın hakkı (m. 29), basın araçlarının korunması

manya ve İspanya sistemine daha yakındır. Ayrıca bu konuda Aliefendioğlu'nun görüşünü de paylaşıyoruz, çünkü kendisi bu haklar listesini çok geniş tutmanın AYM önünde aşırı iş yığılmasına neden olacağını ve Mahkemeyi şu andaki organizasyonu ile işleyemez hale getirebileceğini belirtmektedir.⁴⁷ Bu açıdan en azından başlangıçta haklar listesinin daha dar tutulması yararlı olabilecektir.⁴⁸ Diğer yandan, bireysel başvuru yolunun istisnai bir başvuru yolu olduğu ve diğer insan haklarını koruma mekanizmalarını ikame edici değil, sadece tamamlayıcı bir nitelik taşıdığı unutulmamalıdır.

3. Bireysel Başvuruya Konu Olan İşlemler

Bireysel başvuru yolunun kabulü amacına uygun olarak sadece Anayasa'da işaret edilen temel hakları ihlal eden işlemler Anayasa Mahkemesi önüne getirilebilir. Geniş bir norm yelpazesinin bireysel başvuru yoluyla AYM önünde denetlenebildiği Alman sisteminde, kamu otoritelerinin her türlü işlemleri için Karlsruhe Mahkemesi'ne başvuruda bulunulabilmektedir. "*Kamu otoritelerinin her türlü işlemleri*" tabiri yasama işlemlerini (yasalar, uluslararası antlaşmaları onay yasaları), yürütme organı işlemlerini (idarenin genel düzenleyici ve birel işlemleri), yargı organının işlemlerini (kararlar ve seri muhakeme kararları) ve idarenin genel organizasyonu içinde yer alan ve kamu gücünü kullanan özel kişilerin işlemlerini içermektedir. Yani bir kamu otoritesinin yaptığı işlemin aldığı form (şekil) Alman sisteminde önem taşımamaktadır.⁴⁹

Anayasa Mahkemesi önünde başvuruya konu olabilen normların sayıca çokluğu yönünden Alman sistemini Avusturya sistemi takip etmektedir. Bu ülkede kişiler idarenin birel işlemlerinin ve herhangi bir ara işleme gerek olmaksızın bireye doğrudan uygulanan ve onun temel haklarından birinde güncel bir ihlale yol açan genel düzenleyici işlemlerin (yönetmelikler, idarenin diğer genel düzenleyici işlemleri, yasalar -ister Anayasal isterse yasal düzeyde olsun-, federal ve federe devletlerin yasaları ve uluslararası antlaşmalar) Anayasallığı konusunda AYM'ye başvurma imkanına sahiptirler.⁵⁰

(m. 30), kamu tüzel kişilerinin basın dışı kitle haberleşme araçlarından yararlanma hakkı (m. 31), düzeltme ve cevap hakkı (m. 32), dernek kurma hakkı (m. 33), toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleme hakkı (m. 34), mülkiyet hakkı (m. 35), hak arama hürriyeti (m. 36), kanuni hakim güvencesi (m. 37), suç ve cezalara ilişkin esaslar (m. 38), ispat hakkı (m. 39) ve temel hak ve hürriyetlerin korunması (m. 40).

⁴⁷ Aliefendioğlu, Yılmaz, *Anayasa Yargısı ve Türk Anayasa Mahkemesi*, op. cit., s. 203.

⁴⁸ Kimi yazarlar bu haklar listesinin daha uzun tutulmasını tercih etmektedirler. Örnek olarak Gören, siyasi hakların ve yasamanın eksik işlemlerinin de bireysel başvuruya konu olmasını istemektedir. Bkz., Gören, Zafer, "Anayasa Mahkemesi'ne ...", op. cit., s. 134.

⁴⁹ Dittman, Armin, "Le recours constitutionnel en droit allemand", op. cit., s. 75.

⁵⁰ Kuckso-Stadlmayer, Gabrielle, "Le recours constitutionnel ...", op. cit., s. 82.

Bununla beraber İspanya⁵¹ genel nitelikteki idari işlemleri ve kanun değerindeki genel işlemleri amparo başvurusunun alanından çıkarmaktadır. Başvuru aşağıdaki işlemlere karşı yöneltilebilir. İlk önce Cortes⁵²lerce veya onun organlarınca kabul edilen ve kanun değerinde olmayan işlemler; otonom (özerk) toplulukların yasama meclisleri veya onların organlarınca kabul edilen ve kanun değerinde olmayan işlemler; hükümet ve onun birimleri görevlilerinin ve otonom kurumların ortak (collegial) yürütme organlarının hukuki işlemleri ve onların eylemleri; son olarak da kimi durumlarda yargı organlarının işlemleri ve eksik işlemleri.

Genel normların (kanun ve yönetmelikler) bireysel başvuruya konu edinilmesi (Almanya ve Avusturya sistemini ilgilendirmektedir), ancak bunların doğrudan başvuran kişinin hakkına hemen ve mevcut (un danger immédiat et actuel) bir tecavüz durumu içermesi ve kişinin kendi hakkını bu saldırıya karşı savunmak için idari veya adli herhangi bir araca sahip olmaması halinde mümkündür.⁵³ Diğer bir deyimle genel norma karşı başvuru olması için “genel norm tarafından hakkın ihlalinin soyut olmaması, Anayasal olarak korunan bir hakkın somut olarak ihlali söz konusu” olmalıdır.⁵⁴ Gerçekte soyut ve genel nitelikteki normların kişilerin hukuki durumları üzerinde hemen ve somut etkiler meydana getirmesine az rastlanmaktadır.

Şayet bireysel başvuru yolunun Türk hukuk sisteminde kabulü mümkün olursa bu yolun hedefi kamu gücünün herhangi bir işlemi nedeniyle temel hakların ihlalinin önlenmesi olmalıdır. Burada kamu otoritesinin hangi organca kullanıldığının veya onun ortaya çıktığı formun (şeklin) bir önemi yoktur: Yasama organının işlemleri ki temel hak ve özgürlükleri düzenlemede geniş yetkilere sahiptir,⁵⁵ daha sonra yürütmenin işlemleri

⁵¹ Riiz Miguel, Carlos, “L’amparo constitutionnel en Espagne ...”, op. cit., s. 92.

⁵² İspanya’da iki meclisten oluşan merkezi yasama organına Cortes Generales adı verilmektedir. Millet Meclisi (Congrès des députés) nispi temsil esasına göre dört yıl için seçilmiş üç yüz elli üyeden oluşmaktadır. İki yüz elli altı üyeden oluşan Senato’nun (Sénat) oluşumuna gelince iki yüz sekizi çoğunluk sistemine göre genel oydan çıkmakta kırk sekizi ise otonom topluluklarca atanmaktadır. Senato’daki her iki grup üyelerin görev süreleri dört yıldır. Son olarak yasama konusunda esas yetkinin Millet Meclisi’nde bulunduğunu söylememiz gerekir.

⁵³ Bkz., Dittman, Armin, “Le recours constitutionnel ...”, op. cit., s. 75 ; Kukso-Stadlmayer, Gabrielle, “Le recours constitutionnel ...”, op. cit., s. 85.

⁵⁴ Pfersman, Otto, “Le recours direct ...”, op. cit., s. 69

⁵⁵ 1982 Anayasası’nda temel hak ve özgürlüklerin genel ve özel sınırlama sebepleri belirsiz ve geniş bir şekilde yorumlanabilecek kelimelerle ifade edildiğinden (Bkz., Kaboğlu, İbrahim, “Droits de l’homme et sous-développement”, Turkish Yearbook of Human Rights, C. 9-10, 1987-1988, s. 113) bu durum yasa koyucuya insan haklarını düzenleme konusunda geniş yetkiler vermektedir (Bkz. Tanör, Bülent – Yüzbaşıoğlu, Necmi, 1982 Anayasası’na Göre ..., op. cit., s. 133).

ki temel haklar konusunda ciddi bir tehlike arz etmektedir⁵⁶ ve de yargı organının işlemleri.⁵⁷

Burada bizim hedefimiz yukarıda belirtilen kamu otoritelerinin temel haklarda ihlale yol açan işlemlerini listelemek değildir. Ancak yargı faaliyetlerinden doğabilecek bir temel hak ihlalinin Türk Anayasa yargısının şu andaki işleyişini yakından ilgilendirdiğinden bahsetmekte yarar vardır.⁵⁸ Anayasa'ya aykırılık itirazı, davanın taraflarından birince ileri sürülür ve bu iddia davaya bakan mahkemece ciddi bulunmadığı durumda eğer bu dava temyize giderse temyiz makamı bu itirazın ciddiliği üzerinde tekrar karar verebilmektedir. Şayet esasa dair karar temyiz edilemeyecek bir karar ise veya temyiz makamı da bu itirazı ciddi bulmazsa davanın taraflarından birince ileri sürülen bu aykırılık itirazı hiçbir zaman incelenemeyecektir. Fakat bireysel başvuru yolunun kabulü halinde bu itiraz AYM önünde incelenme olanağına kavuşabilecektir.

4. Diğer Başvuru Yollarının Tükenmesi

Bireysel başvuru yolu, hakkın korunması için ek bir korunma sağladığından bütün başvuru yolları tüketildikten sonra Anayasa Mahkemesi önünde bu başvurunun formüle edilmesi söz konusu olmalıdır.⁵⁹ Gerçekten de kamu gücünün bir işlemi nedeniyle hakkının ihlal edildiğini iddia eden her insan ilk önce olağan yargı yerleri önünde kendi Anayasal haklarının korunmasını talep etmek durumundadır. Şayet bu şekilde bir sonuca ulaşılamazsa bu durumda ihlalin durdurulabilmesi için bireysel başvuru mekanizması harekete geçirebilir. Bu açıdan bakıldığında eğer temel hakların ihlali bir idari işlemde kaynaklanıyorsa mağdur işlemi önce idari uyuşmazlıklar konusunda yetkili mahkemelere götürmek zorundadır. İdari yargı yolunun hakkın korunmasında kendisine sunduğu bütün imkanların başarısız kalması halinde mağdur Anayasa hakimine başvurabilir. Bu durum yargı kararları için de geçerlidir. Yani önce olağan yargı yerleri önünde kanunun tanıdığı bütün başvuru yolları kullanılacaktır. Böylece Anayasa

⁵⁶ Bu konuda ayrıntılı bir çalışma için bkz., Tanör, Bülent, *Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu*, 3. Baskı, İstanbul 1994, BDS Yayınları, s. 163-178.

⁵⁷ Yargı organlarından kaynaklanan insan hakları ihlalleri hususunda Tanör'ün yukarıdaki eserine bakılabilir: Tanör, Bülent, *Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu*, op. cit., s. 215-254. Ayrıca bu konuda 312. madde çerçevesinde bir değerlendirme için bkz., Sağlam, Fazıl, "Anayasa şikayeti yolu açılmalı", *Milliyet Gazetesi*; 18 Temmuz 2000.

⁵⁸ Bkz., Aliefendioğlu, Yılmaz, *Anayasa Yargısı ve Türk Anayasa Mahkemesi*, op. cit., s. 203.

⁵⁹ Bkz., Dittman, Armin, "Le recours constitutionnel ...", op. cit., s. 76 ; Kuckso - Stadlmayer, Gabrielle, "Le recours constitutionnel ...", op. cit., s. 83; Bon, Pierre, "Espagne, Portugal", op. cit., s. 50.

hakimi dava hakiminin yerini almayacak ve olağan yargı yerlerinin yetki ayrımına saygılı olunacaktır.

Ancak bu durum istisnalar içermiyor değildir. Eğer temel hakkın ihlali her türlü yargısal kontrolden hariç tutulan bir yasama işleminden veya son derece mahkemesi olarak karar veren bir mahkemeden kaynaklanıyorsa Anayasa Mahkemesi'ne kişiler tarafından doğrudan başvurulmalıdır.⁶⁰ Diğer yandan Alman Anayasa Mahkemesi olağan başvuru yollarının tüketilmesi şartını şayet davacı ciddi bir zarara uğrama durumunda ise veya genel yarar söz konusu ise aramamaktadır.⁶¹

Olağan başvuru yollarının tükenmesi şartı Anayasa Mahkemeleri'nin ağır bir iş yükü altında kalmalarını engellemenin en önemli araçlarından biri olarak da dikkat çekmektedir. Bu şart Anayasa hakiminin önüne gelen dosyaların sayısını azaltmayı sağlamakta ve sorun bu şekilde AYM önüne gelmeden olağan yargı yerlerince incelenmektedir.⁶²

Bireysel başvurunun Türkiye'de kabulü halinde bu şarta yer verilmeli ve AYM bu şarta saygınlığı dikkatli bir şekilde incelemelidir.⁶³ Bu bireysel başvurunun olağan korunma mekanizması yanında ek bir korunma sağlamasının gereğidir. Bu şekilde AYM'nin gereksiz yere meşgul edilmesi de önlenecektir.

Buna karşılık olağan yargı mekanizmasının sağladığı imkanlar tüketilmeksizin Anayasallığı konusunda bu yolla itiraz edilebilecek kamu gücü işlemlerinin de olduğu kabul edilmelidir. Gerçekten de temel hakları etkileyecek nitelikte olduğu ileri sürülen kimi Parlamento kararları (örneğin; olağanüstü hal ve sıkıyönetim ilanına ilişkin olanlar) ne Anayasa Mahkemesi'nce ne de Danıştay'ca incelenmektedir.⁶⁴ AYM incelemeyi ret kararını bu işlemlerin Anayasal yargı organınca kontrol edilebilecek normlar arasında sayılmadığı gerekçesine dayandırmakta Danıştay ise söz konusu işlemlerin niteliği gereği kendi yetkisizliğini ileri sürmektedir. Bu durumda

⁶⁰ Seibert, Helga, "Les conditions de recevabilité des recours constitutionnels et les mécanismes visant à éviter une charge excessive de la Cour", in La protection des droits fondamentaux par la Cour constitutionnelle, Coll. Science et technique de la démocratie, Strasbourg, Ed. du Conseil de l'Europe, 1996, s. 159; Bon, Pierre, "Espagne, Portugal", op. cit., s. 50.

⁶¹ Dittman, Armin, "Le recours constitutionnel ...", op. cit., s. 76.

⁶² Seibert, Helga, "Les conditions de recevabilité des recours constitutionnels ...", op. cit., s. 158.

⁶³ Bkz., *Yargılama Düzeninde Kalite*, İstanbul, TÜSİAD (Yayın no. TÜSİAD-T/98-11/237), Kasım 1998 s. 48.

⁶⁴ Bkz., Teziç, Erdoğan, "Parlamento Kararı ve Kanun", *Anayasa Yargısı*, S. 5, Ankara 1989, s. 129.

bu işlemlerden dolayı hakkının ihlale uğradığını iddia eden kişinin, hiçbir hukuki başvuru imkanına sahip olmadığından, bireysel başvuru yolunu harekete geçirebilme hakkına sahip olduğu kabul edilmelidir.

5. Davacı Durumdan Bizzat Zarar Görmüş Olmalı

Bireysel başvuru yoluna ancak temel haklarından birine tecavüzde bulunan yani ihlalden şahsen mağdur durumda bulunan kişice gidilebilir. Bu şart "*actio popularis*"ın hukuk sisteminde kabul edilmediğini ifade etmektedir.

Bireysel başvurunun kabul edildiği üç ülkede de davacının itiraz edilen işleminden bizzat zarara uğramış olması şartı aranmaktadır. İspanyol Anayasası'nın 161. maddesi amparo başvurusunun kabul edilebilir olması için "*meşru bir menfaati olduğunu ileri süren*" birinden gelmesini zorunlu görmektedir. İspanyol Anayasa Mahkemesi'ne ilişkin organik kanunun 46. maddesi de amparo başvurusunun ilgili işlemden "*doğrudan etkilenen kişi tarafından*" gerçekleştirilebileceğini söyleyerek konuyu daha da netleştirmiştir.⁶⁵ Aynı şekilde Federal Alman Anayasa Mahkemesi bireysel başvurunun kabulünde itiraz edilen normun başvuruda bulunanı Anayasal haklarından birinde etkilemiş olması, haklarından birine zarar vermiş olması şartını ısrarla aramaktadır.⁶⁶ Avusturya'da ise temel haklara olan tecavüzün belirgin bir şekilde olması gerekmekte, yani iddia edilen ihlal başvuruda bulunanın hukuki durumunda doğrudan bir etkiye sahip olmalıdır.⁶⁷

Diğer yandan Karlsruhe Mahkemesi⁶⁸ başvuru sahibinin itiraz edilen norm nedeniyle temel haklarında uğradığı etkinin hemen ve mevcut (immédiate et actuelle) olmasını istemekte yani başvurunun yapıldığı anda mevcudiyetini aramaktadır. Temel haklar alanındaki saldırının başvuru anında varlığını talep eden Avusturya Anayasa Mahkemesi için de durum aynıdır.⁶⁹

Başvuru yapılan normun temel haklara yönelik saldırısının o anda olması, başvuru anında mevcut bir tehlikeyi işaret etmesi koşulu, Anayasal yargı organına bireysel başvuruyu dar bir çerçeve içinde tutma imkanını verecektir. Bu da bireysel başvurunun temel haklar hususunda genel hukuki koruma yollarının yanında ikinci derece bir koruma mekanizması olma özelliğine işaret etmektedir.⁷⁰

⁶⁵ Bkz., Bon Pierre, "Espagne, Portugal", op. cit., s. 50-5.

⁶⁶ Bkz., Dittman, Armin, "Le recours constitutionnel ...", op. cit., s. 75.

⁶⁷ Bkz., Kuckso – Stadlmayer, Gabrielle, "Le recours constitutionnel ...", op. cit., s. 83.

⁶⁸ Bkz., Seibert, Helga, "Les conditions de recevabilité des recours constitutionnels ...", op. cit., s. 156.

⁶⁹ Bkz., Kuckso – Stadlmayer, Gabrielle, "Le recours constitutionnel ...", op. cit., s. 85.

⁷⁰ Bkz., Dittman, Armin, "Le recours constitutionnel ...", op. cit., s. 76.

Bireysel başvurunun kabul edildiği ülkelerde bu yolun vazgeçilmez şartlarından biri olarak belirtilen davacının itiraz edilen normdan bizzat etkilenmesi şartına bu yolun ülkemizde kabulü halinde de yer verilmesi ve bu şartın yerine getirilip getirilmediğinin AYM önünde dikkatli bir incelemeye tabi tutulması doğru olacaktır.

6. Bireysel Başvuruda Süreler ve Şekle Ait Şartlar

Bireysel başvurunun kesin sürelerle bağlanmasını da onun istisnai bir koruma mekanizması olmasının bir sonucu olarak kabul etmek gerekir. Böylece yargı kararlarının kesinliği ilkesine olan güven korunmuş olacak, hukuk güvenliği sağlanacaktır. Bununla beraber belirlenen sürelerin davanın taraflarına kendi haklarını yeterince kullanmasına imkan verecek derecede uzun olmasına da dikkat edilmelidir.

Bireysel başvuru yolu yargı kararlarına karşı yöneltildiğinde itiraz edilen kararın taraflara bildirilmesinden itibaren Almanya'da bir aylık,⁷¹ İspanya'da ise yirmi⁷² günlük süre içinde başvuru yapılabilir. Başvurunun kanuna karşı yapılması halinde Almanya bir senelik bir süre öngörmesine rağmen Avusturya sisteminde hiçbir süre belirtilmemiştir.⁷³ İspanya'da kanun değerinde olmayan yasama işlemlerine karşı başvurunun üç ay içinde gerçekleştirilmesi gerekmektedir.⁷⁴ Bilindiği gibi bu son ülkede kanunlara karşı amparo yoluna gidilemez. İdari işlemlere karşı yapılan başvurular Avusturya'da altı hafta,⁷⁵ Almanya'da bir ay,⁷⁶ İspanya'da ise yirmi gün⁷⁷ içinde yapılmalıdır.

Türkiye'de süreye ilişkin şu şekilde bir düzenleme yapılabilir: Yeni bir yasanın varlığından haberdar olmak ve ondan doğacak sonuçları kısa sürede tam olarak kestirmek mümkün olmadığından bireysel başvuru kanunlara karşı onların yayınlanmasından itibaren bir senelik süre içinde mümkün olmalıdır. Buna karşılık 1982 Anayasası'nın geçici 15. maddesi ilk şeklinin "*hukuki dokunulmazlık*" sağladığı ve bundan dolayı 3 Kasım 2001 tarihindeki Anayasa değişikliğine kadar Anayasallık denetimi yapılamayan kanunlar için başvuruda süre koşulu aranmayabilir. İdari işlemler ve yargı kararları için başvuru süresi ise bir ay olarak kabul edilebilir.

⁷¹ Bkz., Gören, Zafer, "Anayasa Mahkemesine ...", op. cit., s. 119.

⁷² Bkz., Bon, Pierre, "Espagne, Portugal", op. cit., s. 51.

⁷³ Bkz., Pfersman, Otto, "Le recours direct ...", op. cit., s. 69.

⁷⁴ Bkz., Bon, Pierre, "Espagne, Portugal", op. cit., s. 51.

⁷⁵ Bkz., Kuckso – Stadlmayer, Gabrielle, "Le recours constitutionnel ...", op. cit., s. 84.

⁷⁶ Bkz., Gören, Zafer, "Anayasa Mahkemesi'ne ...", op. cit., s. 119.

⁷⁷ Bkz., Bon, Pierre, "Espagne, Portugal", op. cit., s. 51.

Davacı gerekçeli başvuru dilekçesini belirlenen süre içinde Anayasa Mahkemesi'ne teslim etmeli ve bu dilekçe şu unsurları içermelidir: bireysel başvurunun dayandığı olaylar, başvuruya konu olan kamu otoritesinin işleminin kesin tarihi, itiraz edilen norm tarafından ihlal edildiği iddia edilen Anayasal hakkın hangisi olduğu ve yapılan işlemin niçin Anayasa'ya aykırılık teşkil ettiğinin ayrıntılı nedenleri.⁷⁸

Sonuç olarak bireysel başvuru Türk sistemine Anayasa değişikliğine ilişkin bir yasayla girmeli ve davaya konu olan haklar kesin bir şekilde belirtilmelidir. Bunun için Anayasa Mahkemesi'nin görev ve yetkilerini düzenleyen Anayasa'nın 148. maddesine 3. fıkradan sonra şu ibare eklenebilir: *"Anayasa'nın 10. maddesi ve 17'den 40'a kadar olan maddelerinde belirtilen haklarından birinin kamu gücünün bir işlemi nedeniyle saldırıya uğradığını iddia eden bir kişi olağan yargı yollarını tükettikten sonra Anayasa Mahkemesi'nden bu ihlalin giderilmesini isteyebilir."*

C. Anayasa Mahkemesi'ndeki Yargılamada İzlenecek Usul

Temel Anayasal haklarından birinde tecavüze uğrayan kişilerin AYM'ye başvurma olanağı kabul edildiğinde AYM önüne gelecek işlerin sayısının hayli çok olacağını tahmin etmek zor değildir. Bu nedenle ortaya etkili bir filtre mekanizması koymak mahkemeyi gereksiz sorunlardan kurtaracak ve mahkemenin gerçek sorunlar üzerinde yoğunlaşmasını sağlayacaktır.

Bireysel başvuru yoluyla gelen dilekçeler yukarıdaki şartları yerine getirmesi halinde AYM tarafından ayrıntılı olarak incelenecektir. Anayasa Mahkemesi hangi yargılama usulünü uygulayarak başvuru şartlarının yerine getirilip getirilmediğini belirleyecektir. Bu konuda şöyle bir yöntem önerebiliriz.

İlk inceleme –ki davaya hazırlık niteliğinde olacaktır- AYM raportörlerinden birince gerçekleştirilebilir. Bu inceleme AYM üyelerinin işlerini kolaylaştırmak daha ilk bakışta kabul edilemez gözüken başvuruları mahkemeye gelmeden tasfiye etmeye yönelik olacaktır. Raportörün bu incelemesi sadece başvuruya ilişkin koşulların gerçekleşip gerçekleşmediği yönünde olmalıdır: Süreye ilişkin şartlar, başvuru dilekçesine gerekli belgelerin

⁷⁸ Bireysel başvuru mekanizmasının işlemesi için verilmesi gereken dilekçeye ait esaslar ülkeden ülkeye benzerlikler göstermektedir. Alman ve İspanyol sistemleri için sırasıyla şu makalelere bakılabilir: Seibert, Helga, "Les conditions de recevabilité des recours constitutionnels ...", op. cit., s. 160; Bon, Pierre, "Espagne, Portugal", op. cit., s. 51.

eklenip eklenmediği, ihlali iddia edilen hakkın bu başvuruya sebep teşkil edecek Anayasal haklardan biri olup olmadığı ... Ayrıca raportörün dava sahibine başvurusunun olumlu bir neticeye varıp varmayacağı konusundaki kanaatini bildirebileceği de kabul edilebilir. Bu bildirimin bir karar niteliğinde olmadığını sadece öneri mahiyetinde olduğunu söylememiz gerekir. Davacının başvurusunu bu ikaza rağmen geri almaması durumunda başvuru AYM önünde incelemeye konu olacaktır. Zaten buna benzer bir çalışma Federal Alman Anayasa Mahkemesi kalemince Mahkeme'nin yükünü azaltmak niyetiyle yapılmaktadır.⁷⁹

Daha sonra raportör kendi şahsi görüşlerini de ekleyerek raporunu Mahkeme heyetine sunmalı ve heyet bireysel başvurunun kaderi konusunda yetkili tek mercii olmalıdır. Avrupa Anayasa Mahkemeleri'nde bu tip başvuruları inceleyen Anayasa hakimlerinin toplandığı birimin adı kurul, daire, genel kurul olarak değişmektedir: Genel Kurul olarak kararlar sadece Avusturya Anayasa Mahkemesi tarafından alınmaktadır.⁸⁰ Alman ve İspanyol Anayasa Mahkemeleri başvuruların ilk incelemesini yapmayı ve bu konuda kesin bir çözüm önerisi getirmeyi üç hakimden oluşan bir kurula vermektedir. Şayet Türk Anayasa Mahkemesi'nin yapısında herhangi bir değişiklik meydana gelmezse Avusturya örneğinde olduğu gibi bireysel başvuru dosyaları Anayasa Mahkemesi Genel Kurulu'nda incelenebilir ve burada karara bağlanabilir.

Buna karşılık Alman ve İspanyol mahkemeleri örneklerinde olduğu gibi Türk Anayasa Mahkemesi içerisinde de dairelerin meydana getirilmesi ve daireler bünyesinde kurulların oluşturulması bir gereklilik olarak görülmektedir.⁸¹ Zira şu anda bile AYM'nin yüklü ajandası daire ve kurulların

⁷⁹ Seibert, Helga, "Les conditions de recevabilité des recours constitutionnels ...", op. cit., s. 162.

⁸⁰ Avusturya Anayasa Mahkemesi'nde de Federal Alman Anayasa Mahkemesi'ni örnek alarak dairelerin oluşturulması önerilmiş fakat bu öneri Mahkeme'nin içtihadındaki tutarlılık ve homojenlik üzerinde olumsuz etkide bulunacağı endişesiyle kabul görmemiştir (Bkz., Kuckso – Stadlmayer, Gabrielle, "Le recours constitutionnel ...", op. cit., s. 87).

⁸¹ Anayasa Mahkemesi Başkanı Mustafa Bumin Mahkeme'nin 41. kuruluş yıldönümü vesilesiyle yaptığı konuşmada Mahkeme'nin mevcut iş yükünün fazlalığını rakamsal olarak belirttiikten ve bunun nedenlerini ortaya koyduktan sonra, Mahkeme'nin kırk bir yıl önceki yapısıyla insan haklarını koruma ve hukuk devletini gerçekleştirme görevini etkin olarak yerine getirmesinin güç olduğuna işaret etmiştir. Diğer bir ifadeyle, Başkan'a göre Mahkeme'nin "kırk bir yıl önce kurulduğu gün oluşturulan geleneksel yapısından kurtarılması ve yeniden yapılandırılması gerekir". Ayrıca Başkan Bumin "bu konuda, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin oluşum biçimi ve çalışma yönteminin örnek olarak alınabileceğini" düşünmektedir (Bkz., Anayasa Mahkemesi Başkanı Mustafa Bumin'in konuşması, <http://www.Anayasa.gov.tr/anyarg20/mbumin.pdf> (21 Şubat 2005))

olmaması nedeniyle Mahkeme'nin denetim görevinde gecikmelere neden olmaktadır. Bir de buna bireysel başvuru yolu eklendiğinde Mahkeme'nin iş yükünün çok daha ağır olacağı kesindir.

Anayasa Mahkemesi'nin yapısında muhtemel bir değişiklik durumunda oluşturulacak kurullar ve daireler bireysel başvuruları karara bağlama görevini üstlenecektir. Her kurul raportörün hazırladığı rapora dayanarak başvurunun kabul şartlarını yerine getirip getirmediğini denetleyebilecektir. Bununla beraber bu rapor kesinlikle kurulu bağlayıcı bir nitelik taşımamalıdır. Şayet kurul Anayasal hak ihlali iddiasını yerinde görmez ve başvuruyu bireysel başvurunun kötüye kullanımı olarak değerlendirirse başvuruyu oyçokluğu ile reddedilme yetkisine sahip olmalıdır. Ancak bu ret kararı gerekçeli olmalı ve hüküm kısmını içermelidir. Kurul'un bu gerekçeli kararına karşı herhangi bir yargı yolu olmamalıdır. Böylece daha derin bir incelemeyi gerektiren bireysel başvurular Kurul'un bağlı olduğu dairece incelenecektir.⁸²

Kurul görevini bir yandan Anayasa Mahkemesi'nin ağır iş yükü altında işleyemez hale gelmesini engelleyecek diğer yandan vatandaşların Anayasal haklarının etkin bir korumasını sağlayacak şekilde yerine getirmelidir. Bu şekilde ilk defa kurullarca incelenen başvurular ilgili daire önüne gelecektir. Daireler önündeki yargılama usulü davaların tarafları arasında eşitlik ilkesini uygulamalı ve çelişmeli yargı prensibine saygılı olacak şekilde düzenlenmelidir.⁸³ Her daire başvurular üzerinde kesin karar almaya yetkili olmalıdır.⁸⁴ Bu durumun tek istisnası şu olabilir: Eğer dairelerden biri

⁸² Alman ve İspanyol Anayasa Mahkemeleri'nde kurulların yaptığı incelemeler konusunda sırasıyla şu makalelere bakılabilir: Seibert, Helga, "Les conditions de recevabilité des recours constitutionnels ...", op. cit., s. 162-163; Bon, Pierre, "Espagne, Portugal", op. cit., s. 54-55. Gerçekte bireysel başvurunun kişiler nezdinde büyük bir rağbet görmesi Anayasa Mahkemeleri'nin bu konuda ciddi bir filtre mekanizması kurmasını gerektirmiştir. Bkz., Favoreu, Louis et alii, *Droit constitutionnel*, 1. Baskı, Paris, Dalloz 2000, s. 269.

⁸³ Çelişmeli yargı ilkesine Alman, İspanyol ve Avusturya Anayasa Mahkemeleri'nce yer verilmektedir. Diğer yandan, İspanya'da sadece yerel mahkeme önündeki davaya taraf olanlar değil amparo başvurusuna konu olan işlemde yararlananlar ve dava neticesine bağlı meşru bir menfaati olduğunu ispatlayanlar Anayasa Mahkemesi önündeki amparo başvurusuyla ilgili davaya katılabilirler (Bkz., Ruiz Miguel, Carlos, "L'amparo constitutionnel ...", op. cit., s. 93).

⁸⁴ Almanya'da olduğu gibi İspanya'da da bireysel başvuruya ilişkin davalara bakmak Anayasa Mahkemeleri'nde oluşturulan dairelerin yetki alanı içindedir (İspanya için bkz., Bon, Pierre, "Espagne, Portugal", op. cit., s. 50). Zaten Almanya'da Anayasa Mahkemesi'nin genel kurul olarak bir dava üzerine karar verdiği durumlar çok nadirdir (Bkz., Fromont, Michel, "Allemagne - Les méthodes de travail des juridictions constitutionnelles", *Annuaire international de justice constitutionnelle*, VIII-1992, Economica & Puam, s. 165).

daha önce Anayasa Mahkemesi'nce kabul edilen bir içtihattan herhangi bir konuda uzaklaşma durumunda ise karar Anayasa Mahkemesi Genel Kurulu'na bırakılmalıdır.⁸⁵

Sonuç yerine: Anayasal Reformun Geleceği

Türkiye'nin tanınmış hukukçuları⁸⁶ tarafından gittikçe artan oranda savunulması, Anayasa Mahkemesi'nin bu konudaki pozisyonu⁸⁷ ve Türkiye'nin Avrupa Topluluğu içinde yer almasının insan hakları ihlallerindeki düzelmeye bağlanması bireysel başvuru yolunun Türkiye'de kabul edilme şansını yükseltmektedir. Bununla beraber ilk önce politikacıların böyle bir reformun yararlı ve gerekli olduğu konusunda ikna olmaları gerekecektir. Bu sonuncular bireysel başvurunun uygulandığı bütün ülkelerde temel hak ve özgürlüklerin etkin korunmasının vazgeçilmez bir aracı olarak algılandığını gözden uzak tutmamalıdır.

Bu reform, şayet kabul edilirse, Anayasa Mahkemesi'nin temelli bir değişimini de sağlayabilir, zira böylece Mahkeme ideolojik olmayan ve insan haklarının korunması üzerine odaklanmış bir içtihat oluşturabilecektir.⁸⁸ Bu durum Avrupa makamları önünde Türkiye'yi insan hakları alanında daha avantajlı hale getirecektir.

⁸⁵ Zaten böyle bir durumda davaya genel kurul olarak bakmaya hem Alman Karlsruhe Mahkemesi hem de İspanyol Anayasa Mahkemesi yetkilidir.

⁸⁶ Bkz., Aliefendioğlu, Yılmaz, *Anayasa Yargısı ve Türk Anayasa Mahkemesi*, op. cit., s. 202-203; Gönül, Mustafa, "Türk Anayasa Yargısında Karşı Oy", *Amme İdaresi Dergisi*, C. XXVIII, S. 2, Haziran 1995, s. 25; Gören, Zafer, "Anayasa Mahkemesi'ne Kişisel Başvuru (Anayasa Şikayeti)", op. cit., s. 132-134; Kaboğlu, İbrahim, *Anayasa Yargısı*, op. cit., s. 79-80; Sağlam, Fazıl, "Avrupa'da Haklar Çerçevesinde Türkiye", op. cit., s. 108; Sağlam, Fazıl, "Anayasa şikayeti yolu açılmalı", op. cit.; Tanör, Bülent - Yüzbaşıoğlu, Nemci, 1982 *Anayasası'na Göre ...*, op. cit., s. 460; *Yargılama Düzeninde Kalite*, op. cit., s. 48-49.

⁸⁷ 1982 Anayasası'nda kapsamlı değişiklikler yapılacağı yolundaki bilgilerden sonra Anayasa Mahkemesi tarafından bu konuda çalışmalar yapmak üzere bir komisyon oluşturulmuş ve bu komisyonun hazırladığı rapor AYM Genel Kurulu'na incelenmiş yapılan tartışma ve oylamalar neticesinde bir öneri metni hazırlanmıştır. Bu metin daha sonra Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'na, Hükümete ve Ana Muhalefet Partisi Başkanlığı'na sunulmuştur. Belirtmemiz gerekir ki; bu reform önerisi içinde bireysel başvurunun kabul edilmesi önemli bir yer tutmaktadır (Bkz., Anayasa Mahkemesi Başkanı Mustafa Bumin'in Mahkeme'nin 42. kuruluş yıldönümü münasebetiyle yaptığı konuşma, <http://www.anayasa.gov.tr/YDONUM/K42.HTM> (15 Şubat 2005))

⁸⁸ Bu konuda Anayasa Mahkemesi'nin siyasi partilerin kapatılmasıyla ilgili kararlarını hatırlatmak gerekir, çünkü bu kararlar Mahkeme'nin belli bir ideolojinin savunuculuğunu yaptığı izlenimini doğurmaktadır.

Diğer yandan bireysel başvurunun yargı kararlarına karşı da yapılabilecek olması Anayasa'nın 11. maddesinde belirtilen Anayasa'nın üstünlüğü ve bağlayıcılığı ilkesinin ve Anayasanın 138. maddesi 2. fıkrasında belirtilen hakimler kararlarını Anayasaya uygun olarak verirler ilkesinin tam olarak tesisine imkan verecektir. Bireysel başvuru yoluyla yüce mahkemeye hakimlerin onun kararlarına saygılı olması ve özellikle de hakimlerin Anayasa'yı onun yorumladığı şekilde anlaması yönünde etkin bir araç verecektir.

Gerçekten de bireysel başvuru kabul edildiği ülkelerde -her sene yapılan binlerce başvurunun da gösterdiği gibi- büyük bir rağbet görmüştür. Bunlar arasında bir yargı yerinin özellikle de yüksek yargı yerlerinin verdiği kararların Anayasal haklar açısından yeniden değerlendirilmesi başvuruları önemli bir orana sahiptir.⁸⁹

Bireysel başvuru yolunun sadece mevcudiyeti bile kamu gücünü; faaliyetlerinde insan hakları alanında Anayasal gereklere uygun olarak hareket etmeye itmektedir.

Diğer yandan kamu gücünün işlemleri nedeniyle Anayasal haklarında herhangi bir ihlal olduğunu iddia eden herkese Anayasa Mahkemesi'ne başvuru hakkının verilmesi Türk Anayasal yargı sisteminde radikal anlamda bir değişikliği ifade edecektir. Zira ilk defa Anayasa Mahkemesi'nin yetkilerini kısmak yönünde değil de onun yetkilerini genişletmek amacıyla bir reform önerisi hayata geçirilmiş olacaktır.

Bireysel başvuru aynı zamanda kişilerde kendi temel haklarının daha güçlü bir korunma mekanizmasına sahip olduğu duygusunu uyandıracaktır. Bu başvuru yolunun kabulü Türk özgürlükler hukukunu baskıcı ve kısıtlayıcı karakterinden arındırmak için gereklidir.⁹⁰ Bu aynı zamanda AYM'nin vatandaşlarca daha kolay kabul edilmesini de sağlayacaktır. La Pergola'nında⁹¹ belirttiği gibi *"Anayasa Mahkemeleri'ne yapılan başvuruların sürekli bir şekilde artması onun vatandaşların zihninde oluşturduğu olumlu moral gücü ispat etmektedir. Zira vatandaşlar Mahkeme'nin Anayasa'ya uygunluğu sağlamak görevi vesilesiyle temel hak ve özgürlükleri kullanmada gerekli garantiyi oluşturma kapasitesine güvenmektedirler."*

⁸⁹ Bkz., Favoreu, Louis et alii, *Droit constitutionnel*, op. cit., s. 269.

⁹⁰ Kaboğlu, İbrahim, *Anayasa Yargısı*, op. cit., s. 80.

⁹¹ "L'allocation de A. La Pergola" *Le rôle de la Cour constitutionnelle dans la consolidation de l'Etat de droit, Commission européenne pour la démocratie par le droit, Actes du séminaire de Bucarest, 8-10 juin 1994*, s. 13 -15.

KAYNAKÇA

Aliefendioğlu, Yılmaz, *Anayasa Yargısı ve Türk Anayasa Mahkemesi*, Ankara 1996, Yetkin Yayınları, s. 463.

Anayasa Mahkemesi Kararları Dergisi (AYMKD) muhtelif sayıları.

Bon, Pierre, “Espagne, Portugal”, *L’exception d’inconstitutionnalité, Expériences étrangères et Situation française*, Paris, STH, Coll. “Les grands colloques”, 1990, s. 45-67.

Bumin, Mustafa, Anayasa Mahkemesi’nin 42. Kuruluş Yıldönümü Nedeniyle 25 Nisan 2004 Tarihinde Yaptığı Konuşma, <http://www.Anayasa.gov.tr/YDONUM/K42.HTM> (15 Şubat 2005)

- Anayasa Mahkemesi’nin 41. Kuruluş Yıldönümü Nedeniyle Nisan 2003 Tarihinde Yaptığı Konuşma, <http://www.Anayasa.gov.tr/anyarg20/mbumin.pdf> (21 Şubat 2005)

Dittman, Armin, “Le recours constitutionnel en droit allemand”, *Les Cahiers du Conseil constitutionnel*, S. 10, 2001. Bu makale Fransız Anayasa Konseyinin resmi internet sitesinde de yayınlanmıştır: <http://www.conseil-constitutionnel.fr/cahiers/cc10/09rec2.htm> (25 Şubat 2005)

Esen Arnwine, Selin, “İspanya’da bireysel başvuru yolu”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C: 52, S: 4, 2003, s. 249-271

Favoreu, Louis et alii, *Droit constitutionnel*, 1. Baskı, Paris, Dalloz 2000, s. 954.

Fromont, Michel, “Allemagne - Les méthodes de travail des juridictions constitutionnelles”, *Annuaire International De Justice Constitutionnelle*, VIII-1992, Economica & Puam, s. 163-177.

Gönül, Mustafa, “Türk Anayasa Yargısında Karşı Oy”, *Amme İdaresi Dergisi*, C. XXVIII, S. 2, Haziran 1995, s. 11-27.

Gören, Zafer, “Anayasa Mahkemesine Kişisel Başvuru (Anayasa Şikayeti)”, *Anayasa Yargısı*, S. 11, Ankara 1995, s. 97-134.

Grewe, Constance, “A propos de la diversité de la justice constitutionnelle en Europe: L’enchevêtrement des contentieux et des procédures”, *Mélanges en l’honneur de Michel Fromont*, Strasbourg, Presses Universitaires de Strasbourg, 2001, s. 255-266.

Kaboğlu, İbrahim, *Anayasa Yargısı*, 2. Baskı, Ankara 1997, İmge, s. 222.

- “Droits de l’homme et sous-développement”, *Turkish Yearbook of Human Rights*, C. 9-10, 1987-1988, s. 91-118.

Kuckso - Stadlmayer, Gabrielle, “Le recours constitutionnel devant la Cour constitutionnelle en droit constitutionnel autrichien”, *Les Cahiers du*

- Conseil constitutionnel*, S. 10, 2001. Bu makale Fransız Anayasa Konseyi'nin resmi Internet sitesinde de yayınlanmıştır: <http://www.conseil-constitutionnel.fr/cahiers/ccc10/09rec3.htm> (25 Şubat 2005)
- Kuzu, Burhan, "Etude comparative des Constitutions de la République turque du point des vues des droits de l'homme", *Turkish Yearbook of Human Rights*, C. 15, 1993, s. 51-90.
- La protection des droits fondamentaux par la Cour constitutionnelle*, Coll. Science et technique de la démocratie, Strasbourg, Ed. Conseil de l'Europe, 1996, s. 324.
- L'allocution de A. La Pergola, in *Le rôle de la Cour constitutionnelle dans la consolidation de l'Etat de droit*, Commission européenne pour la démocratie par le droit, Actes du séminaire de Bucarest, 8-10 juin 1994, s. 13-15.
- Milliyet Gazetesi*; 13 Mayıs 2001.
- Pfersman, Otto, "Le recours direct entre protection juridique et constitutionnalité objective", *Les Cahiers du Conseil constitutionnel*, S. 10, 2001. Bu makale Fransız Anayasa Konseyi'nin resmi Internet sitesinde de yayınlanmıştır: <http://www.conseil-constitutionnel.fr/cahiers/ccc10/09rec1.htm> (25 Şubat 2005).
- Polatcan, İsmet, *Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, Gerekçeler, Anayasa Mahkemesi Kararları, Bilimsel Görüşler*, İstanbul 1989, Bayrak Yayınları, s. 494.
- Rousseau, Dominique, *La justice constitutionnelle en Europe*, 2. édition, Paris 1996, Montchrestien, Coll. "Clef/Politique", s. 158.
- Roussillon, Henry "La saisine du Conseil constitutionnel, contribution à un débat", *Revue Internationale de Droit Comparé*, S. 2, 2002.
- Ruiz Miguel, Carlos, "L'amparo constitutionnel en Espagne, droit et politique", *Les Cahiers du Conseil constitutionnel*, S. 10, 2001. Bu makale Fransız Anayasa Konseyi'nin resmi Internet sitesinde de yayınlanmıştır: <http://www.conseil-constitutionnel.fr/cahiers/ccc10/09rec4.htm> (25 Şubat 2005).
- Sağlam, Fazıl, "Avrupa'da Haklar Çerçevesinde Türkiye", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, C. XXIV, Ocak-Şubat 2000, s. 97-108.
- "Anayasa Şikayeti Yolu Açılmalı", *Milliyet Gazetesi*; 18 Temmuz 2000.
- Sağlam, Musa, *L'expérience de la justice constitutionnelle en Turquie*, thèse de doctorat, Université Panthéon-Assas, Paris 2004, s. 741.
- Tanör, Bülent – Yüzbaşıoğlu, Nemci, 1982 *Anayasası'na Göre Türk Anayasa Hukuku*, 2. Baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, Eylül 2001, s. 524.
- Tanör, Bülent, *Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu*, 3. Baskı, İstanbul 1994, BDS Yayınları, s. 343.

Teziç, Erdoğan, "Parlamento Kararı ve Kanun", *Anayasa Yargısı*, S. 5, Ankara 1989, s. 121-130.

Ünsal, Artun, *Siyaset ve Anayasa Mahkemesi (Siyasal Sistem Teorisi Açısından Anayasa Mahkemesi)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları no. 443, Ankara 1980, s. 351.

Anayasa değişiklikleri ve gerekçeleri için bkz., <http://www.belgenet.com>

Yargılama Düzeninde Kalite, İstanbul, TÜSİAD (Yayın no. TÜSİAD-T/98-11/237), Kasım 1998, s. 111. Ayrıca bu çalışma için TÜSİAD'ın kendi Internet sitesine bkz., <http://www.tusiad.org/turkish/rapor/yargi/pdf/index.html> (15 Şubat 2005).